

חטיבת תכנון ופיתוח - אגף ארכיאולוגיה

חדשות בעתיקות מרץ 2012

ד"ר צביקה צוק - ארכיאולוג הרשות

תקציר

תל שקמונה – לחוף הים התיכון במבואות הדרומיים של חיפה נמצא תל שקמונה. החפירות החדשות חשפו נדבכים נוספים מתולדות המקום. ניקוי אזורים שנחפרו בעבר חשפו מחדש מבנים כמו בית ארבעת המרחבים ורצפות פסיפס מרהיבות. זאת במסגרת ההכשרה של פרויקט עירוני של פארק הכט ופארק שקמונה.

גן לאומי צפורי – נפתחה מנהרת 6 הפירים – ביום שישי ה-9/3/12 פתח השר להגנת הסביבה, גלעד ארדן את שבוע שמירת הטבע והמורשת שקיימה רשות הטבע והגנים, בטקס מיוחד בגן לאומי צפורי בו נחנכה מנהרת ששת הפירים, הפתוחה כעת לקהל הרחב.

גן לאומי סביב חומות ירושלים – מספר חפירות מתנהלות בגן הלאומי הזה בו זמנית, תוך פיתוח השטח והכשרתו לביקורי קהל. חפירות אלו מתנהלות כבר כמה שנים ומדי פעם אנו מדווחים עליהן. הדיווח כאן עוסק ב-4 חפירות שונות כולן של רשות העתיקות: תעלת הניקוז, בית המעיין, חניון גבעתי ומעלות עיר דוד.

חידת החודש – למדור זה יש כעת היענות גדולה וקוראינו מגלים בקיאות רבה. קוראים רבים פתרו את חידת החודש הקודם ושמותיהם לפי סדר הזמנים צורפו ליד הפתרון. החודש להציב בפני הקוראים אתגר ולהציג חידה לא כל כך קלה. נראה מי יצליח הפעם.

חג שמח,

צביקה

החפירות המחודשות בתל שקמונה - גן לאומי שקמונה, חיפה

ד"ר מיכאל איזנברג, המכון לארכיאולוגיה ע"ש זינמן, אוניברסיטת חיפה

תל שקמונה (תל אֶ-סֶמֶק) נמצא לחופה של חיפה, באמצע הדרך לערך בין ערי החוף המרכזיות בעת העתיקה עכו בצפון ודור בדרום. התל וסביבתו הינם חלק מ"גן לאומי שקמונה" במסגרת "שמורת חוף וים שקמונה", הכוללת גם את השונית המשמשת בית גידול ימי ייחודי לכמה מיני בעלי חיים.

תל שקמונה, מבט לצפון: שטחי הפסיפס בחזית והתל ברקע. צילום אוויר מ. איזנברג

שקמונה ידעה הלמות מכושים לא מעטות בעשרות השנים האחרונות; עיקר החפירות בתל ובסביבתו המידית נערכו במהלך של 17 עונות חפירה בשנות ה-60 וה-70 של המאה הקודמת בידי יוסף אלגביש המנוח מטעם עיריית חיפה. כשישית משטח התל נחפר בידי אלגביש, שטח יחסי גדול ביותר. בין השנים 1998-2000 נערכו ממזרח לתל חפירות הצלה בשטח של למעלה מ-6,000 מ"ר מטעם רשות העתיקות כחלק מהרחבת מסילת הרכבת.

התל הנושק לחוף, שטחו כ-8 דונם בלבד והוא מבין הקטנים בתלי הארץ. גובהו המרבי 13 מ' מעל לים. ההתיישבות בתל החלה בתק' הברונזה המאוחרת (מאה ט"ז לפנה"ס) והסתיימה בתק' הרומית עת נדד עיקר היישוב מן התל לשטחים שממזרח ומדרום לו בעיקר. בתקופה הביזנטית הגיעה שקמונה לשיאה; במישור שלמרגלות התל התפתח יישוב מתוכנן שכלל מבנים, מערכות מים וניקוז, רחובות, מספר מכלולי מנזרים וכנסיות וכן תעשייה מאוד מפותחת לחוף הים.

חלק קטן ממכלול הקנקנים שנתגלה בבית הביזנטי לאחר מלאכת רפאות. שימור: א. ירמולין, צילום: מ. איזנברג

קנקנים באתרם בשכבת חורבן מהתקופה הביזנטית. צילום: ש. בר

היישוב ניטש בראשית התק' הערבית הקדומה, במאה ה'ז' לספירה.

בשנת 2010 החל פרויקט ארכיאולוגי-ציבורי ארבע שנתי במימון קרן הכט כחלק מן הפרויקט העירוני של פארק הכט ופארק שקמונה. הפרויקט הארכיאולוגי מתבצע מטעם המכון לארכיאולוגיה שבאוניברסיטת חיפה בניהולו של מיכאל איזנברג כאשר חפירות הבדיקה בתל מבוצעות בידי שי בר אף הוא מהמכון בחיפה ואילו משמר בכיר אמיר ג'נאח וצוותו אחראים לעבודות השימור.

מאחר ושטחים רחבים ביותר כבר נחפרו בעבר, אנו מתמקדים

פמוט ברונזה, שנתגלה בבית אמידים ביזנטי בתל לאחר שימור ושחזור חלקי. שימור: א. ירמולין, צילום: מ. איזנברג

כעת בחשיפתם מחדש של המכלולים העתיקים שיוצגו לקהל, עצירת ההרס ושימורם, האחדת שטחי חפירה, הסדרת שילוט ושבילים בין המכלולים השונים ולבסוף פרסום כולל של תוצאות החפירה שיכלול גם את חפירותיו של אלגביש.

עד כה נערכו שתי עונות חפירה; האחת בתל והשנייה התמקדה בשטח הכנסייה שמדרום לתל.

בית ארבע מרחבים בחלקו הדרומי של תל שקמונה. צילום: מ. איזנברג

שי בר פתח חתך בדיקה לאורך פאתו המזרחית של התל והמשיך את חפירתו של אלגביש בחלקו הדרומי של התל. המטרה כאן הייתה לחשוף ולהעמיק בשטחי החפירה של אלגביש, בעיקר אלה של תקופת הברזל, שלא זכו לפרסום מלא, ולתארכן מחדש. עיקר הממצא בחתך שייך לבית אמידים מהתקופה הביזנטית (מאה ה' לספירה) שחרב בשריפה. על רצפותיו נתגלו עשרות קנקנים באתרם, ארזו עץ ממנו נותרו מסגרות הברזל, חרב עשויה ברזל (ונדלית?) ופמוט ברונזה לנר. בדרום התל נחשפו שכבות מתקופת הברזל המתוארכות למאות טי-חי' לפנה"ס. בית ארבע המרחבים, מן המאפיינים המובהקים של תקופת הברזל, נחשף מחדש מתחת למעטה צפוף של צמחייה. בית זה הוא אחד השמורים ביותר מסוגו שנתגלו עד כה בארץ ויש בכוננתו לשמרו ולהציגו לקהל.

בשטח שמדרום לתל נחשפו מספר שטחי פסיפס, שנתברר כי הם חלק מכנסייה שכל קירותיה כמעט נשדדו עד היסוד. ראשיתו של המכלול בסוף המאה הדי' לספירה ואחריתו במאה הו'. שטחי הפסיפס בסטראות הכנסייה מעוצבים בדגמים גיאומטריים וצמחיים מופשטים בעוד שבשטחי הבמה, שעברה הגבהה, מעוצב צלב מסוגן באבני פסיפס קטנות הכוללות כמה גוונים של כחול וירוק.

סביב התל מכלולים רחבי מידות של בריכות תעשייתיות. תפקודן עדיין לא הוברר, אך ייתכן והם שרידים של תעשיית הפקת צבע הארגמן המפורסם. ידוע, כי עושרם של התושבים כאן נעוץ בייצור צבע הארגמן, שהופק מחלזונות הארגמן ושווי משקלו של זה היה שקול לזהב. בריכת מים עגולה, קוטר כשישה מ', מוכרת

שטחי הפסיפס של הסטראות והבמה המוגבהת של הכנסייה שמדרום לתל. צילום: מ. איזנברג

היטב על שונות שקמונה. לראשונה נמדדה ותועדה הבריכה במלואה ונדמה, כי שימשה כבריכת דגים כאשר שני סכרים חצובים בצידה המערבי שימשו להזרמת מים ואוויר.

פארק הכת והרחבתו לכיוון צפון המכונה פארק שקמונה הינם פנינת חמד אמתית בנופה של חיפה. הפארקים שנפתחו לאחרונה לציבור משתרעים על רצועת חוף צרה באורך של כשני ק"מ. בבסיסה שני מסלולים; האחד להולכי רגל סמוך לחוף והשני מסלול לאופניים ממזרח. בתוכם מתקני פעילות ושעשועים תוך דגש על טיפוח הצמחייה החופית. התל עצמו ושרידי מדרום וממזרח לו ישולבו בעתיד כ"אי ארכיאולוגי" פתוח לציבור במסגרת פארק שקמונה.

פסיפס במת הכנסייה בשלבה השני, מבט אל האפסיס במזרח. צילום: מ. איזנברג

כתובת בפסיפס הכנסייה שמדרום לתל. הכתובת נחשפה במהלך פעולת השימור. תרגום: תרומתו של ג'ון האדמיניסטרטור. צילום: מ. איזנברג

גן לאומי צפורי – נפתחה מנהרת 6 הפירים

ביום שישי ה-9/3/12 חנך השר להגנת הסביבה, גלעד ארדן את מנהרת ששת הפירים.

גזירת הסרט בטקס המנהרה. צילום: הרצי שפירא

המנהרה שפעלה בתקופות הרומית והביזנטית (מאות 2-7 לספירה) הובילה מים ממאגר המים התת קרקעי לתוך צפורי העתיקה. אורך המנהרה 235 מטר, גובהה בין 1-3 מטר ורוחבה כ-80 ס"מ. היא נחצבה במכושים בידי אדם כאשר בחלקה התחתון תעלה מטוייחת (בה זרמו המים) שגובהה 40 ס"מ ורוחבה 30 ס"מ. בטיול לאורך המנהרה ניתן לראות על הקירות את סימני החציבה שהותירו המכושים וכן כוכים חצובים בסלע, בהם הונחו נרות שמן לצורך תאורה.

בפיר הראשון למנהרה היה מגוף (ברז גדול), שוויסת את זרימת המים מהמאגר לצפורי. שיפוע המנהרה קטן יחסית לשיפוע פני השטח, ולכן אחרי הפיר ה-6, יצאה אמת המים מתוך המנהרה אל תעלה על פני השטח שאורכה עד העיר כ-800 מטרים.

המנהרה נחפרה בשנים 1993-1994 על ידי הארכיאולוג צביקה צוק מטעם אוניברסיטת תל אביב.

לאחרונה החליטו רשות הטבע והגנים בשיתוף עם המועצה האזורית עמק יזרעאל להכשיר קטע ממנה לביקור הקהל. פעולות הפיתוח גם הכשירו שביל לאנשים בעלי מוגבלויות עד לפתחי הפירים.

הביקור במנהרת הפירים חושף למבקר את המנהרה בקטע שבין פיר 4 לפיר 6 בלבד שאורכו כ-90 מטרים. שאר הקטעים לא נפתחו מטעמי בטיחות ושמירת עתיקות. קטע ההליכה במנהרת הפירים מחייב שימוש בפנסים בשל החשיכה המוחלטת ומחייב הליכה שפופה בקטעים קטנים בלבד. את הביקור מומלץ להתחיל במאגר המים התת קרקעי ולהמשיך משם אל מנהרת ששת הפירים.

בתום הביקור במנהרה רצוי לגשת להמשך המסלול ולראות את אמת המאגר ואפשר גם ללכת לאורכה עד המבואה על פי הסימון בשטח (כ-700 מ' ב-15 דקות).

הוראות בטיחות

- המסלול חד כיווני: הכניסה בפיר 4 – והיציאה בפיר 6.
- היזהרו בירידה במדרגות.
- יש לשמור על הילדים, ללכת לפניהם ולתת להם יד.
- ההליכה בתוואי חשוך לחלוטין ומותרת עם פנסים בלבד.
- יש להתכופף ולהיזהר במקומות הנמוכים.
- אין לפגוע בעתיקות.

שתי תמונות של המנהרה. צילום: אלון לויטה

ירושלים – גן לאומי סביב חומות ירושלים: חפירות של רשות העתיקות (המידע באדיבות רשות העתיקות)

תעלת הניקוז בעיר דוד, החופר: אלי שוקרון

נמשכות החפירות בתעלת הניקוז הבנויה והחצובה שהותקנה מתחת לרחוב המדורג מימי הבית השני. עד כה נשלמה חשיפת התעלה ממתחם היובל דרומה, עד בריכת השילוח, ועתה מסתיימת חפירתה בקצה הצפוני שלה לרגלי קשת רובינסון. התגלו כמה הסתעפויות מערבה ומזרחה בדומה לקטע הדרומי של התעלה. סעיפים אלה ייחקרו בהמשך. בעפר הנחפר בתחתית התעלה מתגלים חרסים ומטבעות רבים המתוארכים לתקופת הבית השני. נמשך ניקוי התעלה לכיוון צפון. לאחרונה התברר כי פיצול מזרחי בתוואי התעלה, העובר בצמוד לבסיסו של הכותל המערבי של הר הבית, מעיד בבירור כי נדבכיו התחתונים של הכותל המערבי מושבתים על גבי מתקנים קדומים, ביניהם גם מקווה טהרה. מאגר מים גדול שפתחו ניזוק על ידי התעלה, נחפר כולו. במהלך ניקוי המילוי שהצטבר בתוכו התברר קיומו של חלל נוסף הנפתח מתוך המאגר הנדון.

בית המעיין, החופר: אלי שוקרון

החפירה מתרכזת בשפכים במדרון המזרחי של עיר דוד, מעל ל"בית המעיין". במקום התגלו שרידי קירות הבנויים לאורך המדרון המזרחי של השלוחה. אלו כוללים קירות טראסה המתוארכים לתקופה הרומית הקדומה שכנגדם נערם מילוי אדמה ואבנים, הכולל חרסים רבים בני התקופה. במפלס נמוך יותר התגלו גדמי קירות המתוארכים לתקופת הברזל ב'. מתחת לאלו האחרונים נמצאת מערכת קירות רחבים הבנויה ישירות על הסלע וזמנם ככל הנראה תקופת הברונזה התיכונה.

חניון גבעתי עיר דוד, החופרים: דורון בן עמי ויאנה צ'חנובץ

שטח חדש הוכשר לאחרונה לחפירה בחניון גבעתי. זוהי הרחבה נוספת, הפעם כלפי דרום של החפירה בשטח החניון. החלו מתגלים שרידים מודרניים (מן המאה הקודמת). אלה כוללים בין היתר צינור חרס עם זיגוג בצבע חום (מנדטורי). לאחר פירוקם של השרידים המודרניים והמשך החפירה החלו צצים בצידו הצפוני של השטח ראשי קירות המתוארכים לתקופה העבאסית – חלק אינטגרלי של היישוב בן התקופה שהתגלה בחניון גבעתי.

צילום אוויר של חניון גבעתי: חברת SKYVIEW, באדיבות רשות העתיקות

מעלות עיר דוד, החופר: ג'ו עוזיאל

ברחוב מעלות עיר דוד, בצמוד לכניסה למרכז המבקרים של עיר דוד, נפתח שטח חפירה בגודל 3.5X8 מטר. בחפירות נחשף חלק ממבנה ממלוכי. עם פירוק שרידים אלו נתגלתה תחתיהם אדמה כמעט סטרילית מממצאים. עובייה (כ- 80 ס"מ) ואופייה מעוררים את הרושם כי מדובר באדמת גן. חשוב לציין כי תופעה דומה ובהיקף נרחב נתגלתה בחפירה הסמוכה ממערב (חניון גבעתי), שם היתה אדמת גן חלק מן השכבה הביזנטית.

החפירה מתחת לשכבת אדמת הגן חשפה קיר רחב אליו נסמכת רצפת פסיפס לבנה, עשויה מאבני פסיפס קטנות. הרצפה מתוארכת לתקופה הרומית-ביזנטית. בשלב זה הוחלט לא להמשיך להעמיק בשטח הנוכחי.

החפירה הורחבה כ-3 מ' לכיוון דרום. במקום התגלה קיר מוארך שכיוונו הכללי צפון – דרום. קיר זה מהווה את המשכו הישיר של הקיר שנתגלה מצפון ותוארך לתקופה הממלוכית. עד כה נחשף קיר זה לאורך כ-13 מטר. אין אף קיר שניצב אליו, עובדה שיש בה כדי לרמז על שימוש כקיר תמך או טרסה, ולא כחלק ממבנה. הקיר בנוי בצורה לא אחידה - חלקו עשוי אבנים קטנות, במיוחד בנדבכים העליונים והפנימיים, ולעיתים שולבו בבנייתו בולדרים ענקיים – ככל הנראה בשימוש משני.

כמו בחפירה בחלק הצפוני כך גם כאן נתגלו שרידיהן של ארבע רצפות שניגשו לקיר. הרצפות עשויות עפר כבוש. במקרים מסוימים השתמשו במסד אבני שדה קטנות כתשתית לרצפה. כאמור, רצפות אלו מתוארכות לתקופה הממלוכית. ייתכן שמדובר בדרך שעברה במקום ועברה כמה שלבים של הרמת רצפות. אם נכונה הנחה זו, הרי שהקיר הנדון שימש כקיר תמך לאורך הדרך. אלמנט נוסף שככל הנראה קשור לשכבה הזאת הינו תעלת ניקוז שנחשפה בצד הדרומי של השטח. התעלה מתעגלת ומהלכה ממזרח לדרום-מערב. לתעלה אבני כיסוי שטוחות.

המשך החפירה חשף במקום אדמת גן ביזנטית שנמצאה גם בשטח הצפוני (לעיל). מתחת לאדמת גן התגלה קיר (גם הוא מתוארך טנטטיבית לתקופה הביזנטית). הקיר נמשך ממזרח למערב ובנוי מאבני גוויל גדולות. אורך קטע הקיר שנחשף 3 מטר, ועד כה נתגלו שני נדבכים. במילוי שמדרום לקיר נאספו גושי טיח עם קטעים של רצפת הפסיפס. יש לציין כי באחד הגושים שנאסף, השתמרו פסים אדומים ושחורים, המעידים על עיטור בפסיפס. כשהחלה נחשפת רצפת הפסיפס, התברר כי זו נפגעה במספר מקומות. בצד הדרומי של השטח נחשפה מפולת אבנים שייתכן ויש לקשור אותה להתמוטטות קירות המבנה.

במבנה הרומי המאוחר (מאה רביעית) ניתן להגדיר שלושה חדרים בקטע שנחפר, אף כי ברור כי יש לו המשך לדרום ולמערב. שני החדרים מרוצפים בפסיפסים. אבני הפסיפס קטנות ומעידות על איכותו. בשני החדרים נתגלו דגמים מעוטרים. בחדר הדרומי נחשף דגם גיליוש בגווני אדום, שחור ולבן. בחדר הצפוני נחשף דגם גיליוש בצורת צלב קרס בגווני אדום, צהוב, ורוד, לבן ושחור. ניתן לקבוע שגושי הפסיפס שנאספו מתוך המפולות שמעל הרצפה הנדונה אינם שייכים לה, מכיוון שאבני הפסיפס גדולות ביחס לאלו המשולבות בה. בשלב זה ניתן להציע בזהירות את האפשרות כי מדובר בפסיפס שהיה בקומה השנייה וקרס.

דגם הפסיפס מהחדר הצפוני. הצילום באדיבות רשות העתיקות

חידת החודש

מה שם המקום? ולאיזה גן לאומי הוא שייך? (חידה לא כל כך קלה!)

פתרון החידה הקודמת

הפתרון: כיפת החדר הפושר (הטפידריום) העגול שבבית המרחץ העליון (שבתוך לוע ההר) בגן לאומי הרודיון. זו הכיפה הקדומה ביותר מסוגה הידועה עד כה בארץ ישראל.

פתרו נכונה לפי סדר הזמן: אורי אורבך, אטי קוריאט אהרון, אורית בורטניק, רות כהן, די"ר גדעון הדס, דודו אלקלעי, חיליק אברג'יל, דן כנען, רונה אביאסף, זאב רילסקי, אורי ארליך, ניר לצט בן-עמי, נילי גרייצר, דבורה יונאי, יהודה פלג, גליה דורון, מנחם זלוצקי, מרגלית לזר, עמוס סבח, מיכאל בזנוס, שלי וולקוביץ', אליעזר כהן, יובל דה-יוהנס ואיתמר קידן (ואם שכחתי מישהוא אני מתנצל).